

Samenvatting

Tijd is een abstract en relatief begrip. Vanuit verschillende vakgebieden is geprobeerd de tijd te definiëren, er grip op te krijgen. Maar waar wij nieuwsgierig naar waren, is hoe tijd ervaren wordt. Tijd lijkt meer en meer een schaarste te worden en dat zet de kwaliteit van onze tijd onder druk.

Kunnen wij die beleving van tijd oprekken, de pauzeknop indrukken, vroegen wij ons af. Wij zijn op zoek gegaan naar verschillende perspectieven rondom dit onderwerp en hebben getracht het bewustzijn te creëren dat de huidige tijdsperceptie er maar één van velen is. We hebben daarbij kunst als middel ingezet om aan te tonen dat we tijd ook op hele andere manieren kunnen beleven. Kunst geeft op die manier ruimte. Ruimte voor verbeelding.

Dat bracht ons bij de volgende gestelde hypothese: door kunst kunnen we de tijdsbeleving beïnvloeden en ruimte geven aan verbeelding.

Leonieke onderzocht haar hypothese binnen de leergemeenschap PLLS en binnen haar directe omgeving. In de eerste fase van haar onderzoek richtte zij zich op tijdsbeleving. Gedurende het onderzoek begon zij zich steeds meer af te vragen wat de waarde is van de ervaring. Geeft mentaal tijdreizen ruimte voor verbeelding of misschien zelfs meer?

Naar aanleiding van deze vraag onderzoekt Leonieke de rol van herinneringen in het verbeelden van de tijd. Met name de toekomst wekt haar nieuwsgierigheid. Ze kijkt of er overeenkomsten en verschillen zijn tussen deelnemers. Dit doet zij door een aantal mentale tijdreizen te organiseren. Individuen van verschillende leeftijden, kiezen een kunstwerk en stappen in het verleden, het heden en toekomst.

Krijgt iemand inzicht in zijn of haar gedachten? Kan iedereen zich zomaar openstellen voor het verbeelden van de toekomst?

Haar essay vormt samen met haar artistieke interventie een onderzoek naar dit schemergebied waar cognitie en tijd elkaar continue beïnvloeden.

Samenwerking en communicatie

Alle leden van PLLS hebben deelgenomen aan een Belbintest, om inzicht te krijgen in elkaars talenten en op die manier een optimale rolverdeling te kunnen maken. Het organogram (zie bijlage 1) van de onderzoeksgroep PLLS biedt inzicht in de rollen die wij hadden binnen onze onderzoeksgroep en de rollen en functies van de deelnemers en betrokkenen daarbuiten.

Communicatie binnen PLLS

Wij kwamen wekelijks bij elkaar en gebruikten een vergaderinstrument waarmee we concreet de doelen en acties konden doornemen. Een mooie bijkomstigheid was dat er meer tijd besteed kon worden aan het uitwisselen van informatie inzichten en het ontleden van ingewikkelde materie.

Communicatie externen

In de beginfase van dit onderzoek hebben wij een gedragscode opgesteld, een 'Manifest voor artistiek onderzoek' (zie bijlage 2). Dit manifest diende als ethisch kompas voor wetenschappelijke integriteit. Hierin zijn gedragsregels opgesteld over (onder meer) een open, eerlijke en transparante communicatie.

Publicaties

Bij elke artistieke interventie is zorgvuldig omgegaan met de verzamelde data. Data is geverifieerd bij de onderzochten en/of deelnemers voordat dit werd opgenomen. Gebruikt beeld- en filmmateriaal is vooraf aan de deelnemers voorgelegd. Daarbij is toestemming gevraagd voor publicatie.

Van samenwerking naar solo

De studie pauze van Leonieke heeft een groot gevolg gehad op de samenwerking. De communicatie over dit onderzoek tussen de andere leden en Leonieke is hierdoor beëindigd.

Nadeel van dit gegeven is dat Leonieke niet meer kon aansluiten op de vormgeving maar ook een groot deel reflectie en evaluatie mist. Dit heeft zij voornamelijk uit eigen inzicht verder proberen vorm te geven. Het voordeel is dat Leonieke het tempo kon afstemmen op haar andere werkzaamheden.

De geschiedenis van tijd

Tijd is een abstract en relatief begrip. Vanuit verschillende vakgebieden is geprobeerd de tijd te definiëren, er grip op te krijgen. De relativiteitstheorie van de theoretisch natuurkundige Albert Einstein gaat ervan uit dat tijd relatief is en spreekt van het begrip ruimtetijd (Visser, 2014). Je verplaatst je in een ruimte om tijd te kunnen meten.

Carlo Rovelli, een autoriteit op het gebied van de kwantumgravitatie, omschrijft tijd als een gelaagd en complex begrip. Wij mensen spreken over één enkele tijd: de tijd zoals we die ervaren, eenvormig, universeel en geordend. Maar de fysische structuur van de tijd bestaat volgens Rovelli uit verschillende lagen die losstaan van elkaar. Dat wij dit niet zien, niet begrijpen, komt voort uit het bijzondere, maar ook beperkte en zelfs naïeve perspectief van de mens. Ons bewustzijn van het verstrijken van de tijd, van onze sterfelijkheid en onze korte levenscyclus hier op aarde lijkt hier debet aan te zijn (Rovelli, 2019). De definitie van leeftijd is volgens Van Dale het aantal jaren dat iemand tot nu toe geleefd heeft. Maar wat als we niet tellen hoeveel jaren iemand geleefd heeft, hoeveel kloktijd er voorbij is gegaan, maar leeftijd zien als tijd om te leven?

“De tijd die wordt aangegeven door één bepaalde klok, gemeten door een bepaald fenomeen, wordt in de natuurkunde ‘eigentijd’ genoemd. Elke klok heeft een eigentijd. Elk fenomeen dat voorvalt heeft zijn eigentijd, zijn eigen ritme.”

Uit: *Het mysterie van de tijd*
Carlo Rovelli (2018, pp. 17-18)

Mentaliteitsverandering in tijd

In de natuur lijken andere tijdswetten te gelden. Veel boomsoorten bijvoorbeeld, halen met gemak honderd jaar, de jeneverbes en de eik kunnen zelfs duizend jaar worden (Ross, 2020). “Oude bomen zijn een verbinding met ons verleden”, aldus landschapsarchitect en milieukundige Jeroen Naaikens (persoonlijke communicatie, 6 mei 2020). Maar zien wij deze verbinding wel? Wat betreft tijd lijken wij de connectie met de natuur kwijt te zijn geraakt. In pre-industriële tijden bepaalde de natuur het ritme van de dag (Vandendriessche, 2018). De komst van de tijdsmeting maakte daar snel een einde aan. De klok introduceerde een nieuw soort tijd, lineair en meetbaar. Om het volk stiptheid bij te brengen, kreeg de industrie hulp van gelovigen. Religieuze moraalridders zorgden voor een mentaliteitsverandering, lanterfantten was taboe.

Daarmee geven we tijd vooral een economische waarde, want ‘tijd is geld’. Economische principes als schaarste en versnelling zijn typering die ook onze ervaring met tijd kenmerken.

Chronos versus Kairos

Klokken geven dus niet alleen aan hoe laat het is, maar werken ook normatief en sturend in ons gedrag. Vanaf het moment dat iedereen kan weten hoe laat het is, is de klok uitgegroeid tot een sociaal instituut. Zo heeft de klok ervoor gezorgd dat tijdmeting inmiddels diep in ons verankerd is, zowel in ons bewuste als onbewuste leven, een soort innerlijk tijdsgeweten (Safranski, 2018, p. 77). De 24-uurs mentaliteit die zegt dat we zoveel als mogelijk uit onze spaarzame uren moeten halen, heeft geleid tot een haastmaatschappij die draait op 'sneller, harder en meer'.

En dit is niet alleen een probleem van de huidige generatie. Al in 1965 schreef Hofland het boek *Geen tijd*. Hierin onderzoekt hij de oorzaken en gevolgen van het 'moderne tijdgebrek'. Haemin Sunim een boeddhistische monnik, omschrijft het als volgt: "The things you can only see when you slow down" (2017). Dat inspireerde ons tot de volgende hypothese:

Door kunst kunnen we de tijdsbeleving beïnvloeden en ruimte geven aan verbeelding.

Wij richtten ons in dit onderzoek op de persoonlijke tijdsbeleving. Dat deze persoonlijke tijdsbeleving elastisch is illustreert de dialoog tussen Alice en het witte konijn in Tim Burtons's *Alice in Wonderland* (2010). 'Hoelang duurt altijd?' vraagt Alice. Het witte konijn antwoordt: 'Soms maar een seconde. Er zijn dromen die maar een paar seconden duren maar waarin alles gestold lijkt tot een eeuwigheid'.

Natuurlijk zijn wij ons ervan bewust dat er ook andere activiteiten en manieren zijn om de tijdsbeleving te beïnvloeden. Intensief sporten, mediteren en slapen bijvoorbeeld. Wij kozen voor kunst, omdat kunst gebruik maakt van verbeelding om onze ervaring met aspecten van cultuur vorm

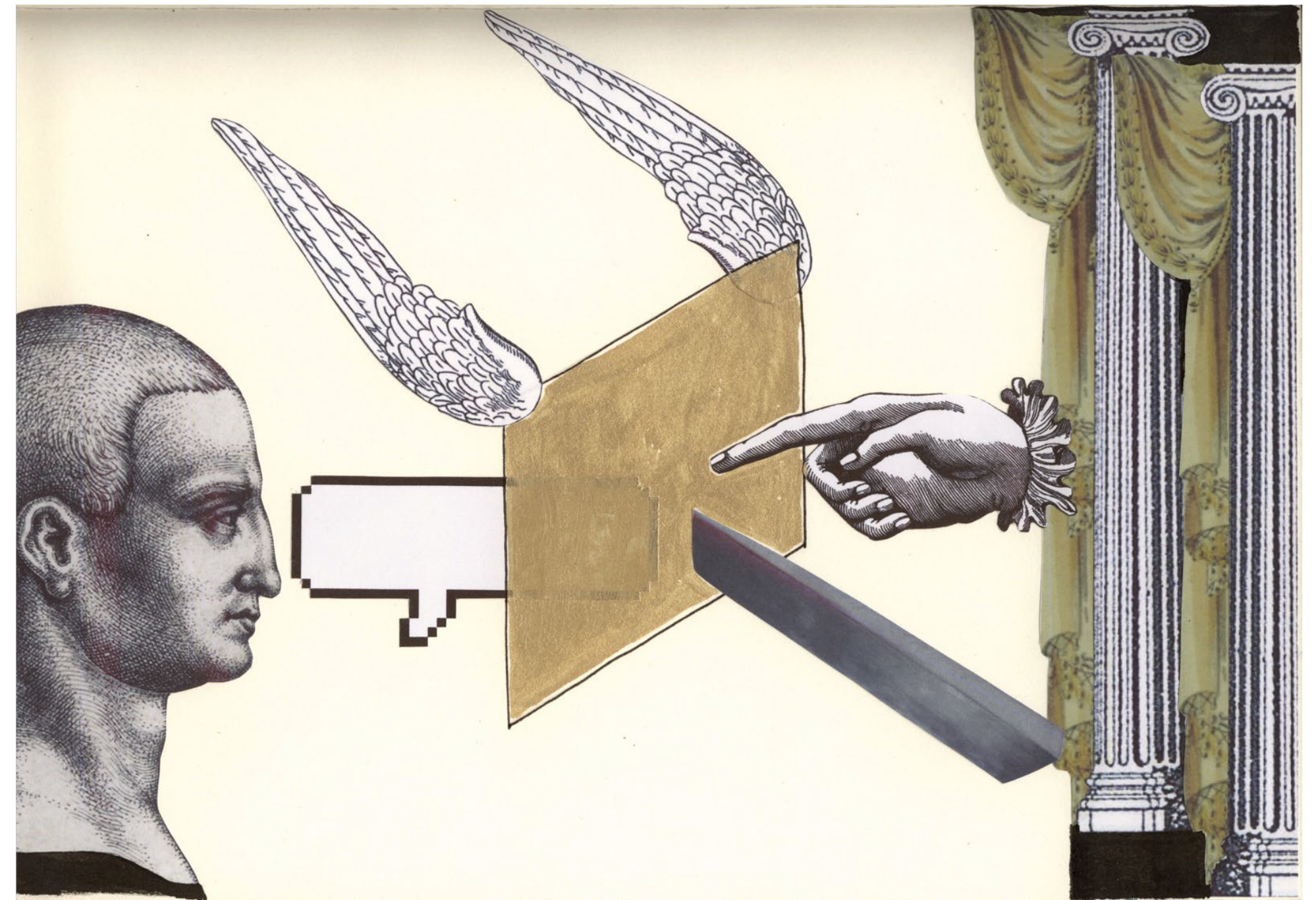
Alice in Wonderland (2010)
Tim Burton
Beeld | Disney



en betekenis te geven. “Met, in en door kunst geven mensen vorm en betekenis aan hun leven, aan hun cultuur” (van Heusden, Rass en Tans, 2016). Zij beschrijven het als het gieten van een ervaring in een concrete vorm en dat is ook onze interpretatie van het begrip kunst geweest gedurende dit onderzoek. Als artist educators wilden wij niet alleen de beleving van tijd beïnvloeden, wij wilden de deelnemers bewust maken van hun eigentijd en daarbij hun verbeelding aanspreken. Bovendien heeft kunst het vermogen de tijd te vervormen, te vertragen of er doorheen te reizen (De Vries, 2017).

Volgens de Griekse mythologie heeft tijd twee gezichten. Aan de ene kant is er Chronos: de lineaire, meetbare tijd. Maar Chronos kent ook een tegenhanger: ‘de god van het geschikte moment’, Kairos. Deze tijd is niet meetbaar en wordt vanuit de mens zelf ervaren, een innerlijke tijd. Het kairotische interval waarin we de kloktijd vergeten. Want pas in rusttoestand, in het interval tussen twee handelingen, kunnen we tot bezinning en reflectie komen (Hermsen, 2015).

Slow Looking met
Kant en Kairos (2020)
Beeld | Patrick
Verhoeven



Kwaliteit

Beroemd socioloog Max Weber (1864 - 1920) schreef “Tijdverspilling is de eerste en principieel zwaarste van alle zonden”. We zijn ruim honderd jaar verder en tijd lijkt kostbaarder dan ooit. Waar de klok ooit is bedacht als gereedschap, een tool door onszelf geconstrueerd, ervaren we inmiddels de tijd als iets waar wij ons aan moeten conformeren, als iets dat ‘buiten’ ons staat. Dat wil zeggen: in onze kapitalistische, westerse cultuur. Er zijn culturen die een uitspraak als ‘Ik heb geen tijd’ niet kennen of kunnen begrijpen (Vandendriessche, 2018).

Tijd is een schaarste en hoe sneller we leven, hoe hoger de prijs die we ervoor betalen. Amerikaans psycholoog Robert Levine stelde vast dat er in sommige steden sneller geleefd wordt dan in andere. De snellere steden deden het economisch beter, maar in de tragere steden werden mensen in nood sneller geholpen door onbekende voorbijgangers (Vandendriessche, 2018). De kwaliteit van onze tijd staat onder druk.

Het merkwaardige is ook, dat ondanks alle tijdbesparende technologieën die er zijn ontwikkeld in de afgelopen eeuw er helemaal geen tijdwinst wordt ervaren. Alle apparaten, automatisering en versnelling ten spijt, denken we minder tijd te hebben dan ooit tevoren (Hermsen, 2017).

Socioloog Hartmut Rosa stelt zelfs dat de maatschappelijke versnelling kenmerken vertoont van een totalitaire heerschappij, in én over de moderne samenleving. Hij vraagt zich af hoe we het goede leven kunnen vinden in een wereld waarin alles steeds sneller gaat en pleit daarbij voor resonantie. Hiervoor hebben we volgens Rosa drie bronnen ter beschikking: religie, kunst en natuur (Rosa, 2016).

“Jullie hebben de klok, wij de tijd”

Afrikaans gezegde gericht aan de westerling
Uit: De herontdekking van de tijd
Michel Vandendriessche (2018, p.28)

Onderzoeksmethodes

A/r/tography

A/r/tography is onze overkoepelende onderzoeksmethode geweest. Een rizomatische methodiek waarbij onderzoek wordt gedaan vanuit drie rollen; Artist, Researcher en Teacher. Deze rollen zijn fluïde en lopen in elkaar over. Ze voeden, bevragen en versterken elkaar (Taverne, 2018). (Zie bijlage 3 voor een uitgebreidere uitleg.)

Art-Based Learning

Om tot een gezamenlijk onderzoeksonderwerp te komen hebben wij een online Art-Based Learning (ABL)-sessie doorlopen. ABL is een dialogische leermethode, waarbij vrij associatief denken centraal staat. De toeschouwer gaat 'in gesprek' met het kunstwerk op zoek naar nieuwe verbanden en inzichten (Lutters, 2012).

(Zie bijlage 4 voor een uitgebreidere uitleg.)

Art-Based Research

Veel kunst is ambigu, roept vragen op en heeft meerdere betekenislagen, zowel voor beschouwer als maker. Ze roepen allerlei emotionele reacties op, die erg krachtig kunnen zijn en een blijvende indruk

achterlaten. Wij maken gebruik van de kracht van kunst om nieuwe manieren van kijken, denken en communiceren te genereren. Het is een kruising tussen kunst en wetenschap en een vorm van kwalitatief onderzoek (Leavy, 2015).

Literatuuronderzoek

Door literatuur te bestuderen hebben we onderwerpen als tijd, tijdsbeleving, lezen, tijdreizen en bomen onderzocht.

Leergemeenschap

We hebben diverse leergemeenschappen opgezet om zowel kennis uit te wisselen en de kwaliteit te verhogen, als het draagvlak en de impact te vergroten, van ons onderzoek.

(Diepte)interviews

Een kwalitatieve methode waarbij we verdiepende informatie zochten binnen onze doelgroepen.

Observatieonderzoek

Een waarnemingsmethode waarbij we feitelijk gedrag van onze deelnemers hebben geobserveerd door kijken, luisteren en beoordelen.

Toepassing

PLLS heeft met alle genoemde methodes gewerkt. Voor het specifieke onderzoek van Leonieke is Art-Based Learning met name de grondlegger geweest voor het vormgeven van de interventie. Verder heeft Leonieke ingezet op interviews en observaties.

Activiteiten en toepassingen

Leonieke heeft vanuit de vraag welke rol herinneringen spelen in een gedachten tijdreis door kunst twee workshops ontworpen gebaseerd op Art Based Learning.

Door middel van het kijken naar een kunstwerk diende een deelnemer zich te verplaatsen naar een door Leonieke aangegeven tijd.

Workshop Tijdreizen door Kunst

Via de methodiek Art-Based Learning stel ik de vraag aan de deelnemers of ze in een kunstwerk een tijdperk in willen stappen. Vanwege Covid-19 maak ik een online alternatief.

<https://vimeo.com/422093807>

Alle onderdelen van het filmpje duren twee minuten. Bij de deelnemer is de duur van de onderdelen onbekend.

Stap 1: De deelnemer kijkt naar een kunstwerk met een jaartal in gedachten. Op het moment dat de deelnemer begint met kijken reist hij of zij in gedachten af naar dat jaartal.

Stap 2: Vervolgens krijgt de deelnemer twee minuten om de gedachten-reis op te schrijven.

Stap 3: Er volgt een mindfulness oefening om los te komen van de reis en daardoor fris aan een volgende tijdreis te beginnen.

Stap 4: Weer naar stap 1.

Remember the future

Artistieke interventies op individueel niveau. Met 8 verschillende deelnemers. Uit vijf verschillende generaties vertegenwoordigd. Ik heb hier bewust voor gekozen omdat ik de rol van de media mee wilde nemen in dit onderzoek en dit bij de verschillende generaties verschillend kan zijn in vorm en hoeveelheid in de adolescentie. Duur 1 uur per persoon. Duur totaal 8 uur.

In een online museum kiest de deelnemer een kunstwerk uit waartoe men zich aangetrokken voelt. Op het moment dat de keus is gemaakt geef ik een korte instructie en een jaartal waar de deelnemer in dit kunstwerk naartoe reist. Vervolgens mogen ze de reis opschrijven.

Na het maken van 3 reizen ga ik met de deelnemer in gesprek. Door middel van deze diepte-interviews probeer ik de gedachtenreizen verder te ontrafelen. (zie bijlage 4)

Resultaten, analyses en conclusies

Dat herinneringen een rol spelen in het kunnen verbeelden is vanuit het theoretisch kader al eerder naar voren gekomen. Ook in onze gezamenlijke conclusie lees je dat de ruimte in het beleven van tijd door kunst ruimte geeft voor verbeelding. Het vormt het cultureel bewustzijn (van Heusden, Rass en Tans, 2016). en put tegelijkertijd uit de enorme bibliotheek van ons geheugen.

Direct na het afnemen van de tijdreis 'Remember the Future', besprak ik de ervaringen na met de deelnemer. Ik vertrok hierbij altijd vanuit dezelfde volgorde als de activiteiten in de interventie.

Daarbij vulde ik hetgeen wat ze vertelden aan met de vragen of het moeilijk of makkelijk ging. Of er tijdens het schrijven een duidelijkere structuur verscheen van de reis en of er nog dingen bij kwamen. Of ze zichzelf buiten zichzelf plaatsten in hun verbeelding (n.a.v. Douwe Draaisma). En welke herinneringen ze mee namen naar de toekomst. Tijdens dit interview kwamen nog meer thema's aanbod. Hieruit heb ik de volgende stellingen gefilterd.

Remember the future lijkt te hebben bijgedragen aan het verkennen van het eigen geheugen. Dit blijkt uit de volgende antwoorden:

Werd je jezelf of zag je jezelf in je vroegere ik?

Lianne: Ik was zoals ik nu ben maar ik liep daar rond met een soort euforisch gevoel zoals je dat in je pubertijd kan hebben.

Thomas: Ik ging erin zoals ik nu ben en probeerde me daar te herinneringen zoals ik nu ben en hoe ik daar toen was.

Robin: Ik was 15 toen ik erin stapte en ik dacht waarom doen de grote mensen er niets aan, zo dacht ik vroeger ook.

Ruud: Ik denk dat ik mezelf werd, anders kwamen die herinneringen ook niet zo terug.

Ruud: Het schilderij gaf mij een terugblik op mijn hele leven, hoe roerig dat kan zijn.

Ruud: Ik herinner mij van toen, ik was 15, net als op het schilderij, dat ik ook een paard had 'Swallow' van het luciferdoosje

Heeft het schilderij geholpen om verbindingen te maken met herinneringen?

Ruud Ja!

Jeroen: Ik was echt een feestbeest in die tijd en ging veel stappen met mijn vriendengroep daarom moet ik ook denken aan AHOY

Gerda: Ja het 2^e schilderij deed me denken aan een gedicht wat we op school moesten leren de ***Erlkönig***

Resultaten, analyses en conclusies

Remember the future heeft plezier gegeven in het conceptualiseren van het cultureel (zelf)bewustzijn. Dat blijkt uit de volgende antwoorden.

Robin: Ik kan het niet laten om te bedenken wat de bedoeling van dit is, desalniettemin vond ik het erg fijn om de tijd te nemen om naar kunst te kijken en te dromen

Britt: Ik ben dus beeldmaker en soms loop je vast met een beeld of wil je een nieuwe perspectief of zo. Stel je koppelt een tijd aan aan een beeld wat ik heb gemaakt en ik laat dan mensen daar opschieten. Zoals je nu bij mij gedaan hebt, bijvoorbeeld gewoon zo gedachten en dan opschrijven, dan kunnen daar misschien een hele mooie nieuwe associaties uit te komen. Een soort creatieve feedbacksessie

Verschillende invloeden van media zoals films kunnen hebben bijgedragen (of niet bijgedragen) aan het verbeelden van de toekomst. Dat blijkt uit de volgende resultaten

Thomas: Ik denk dat er een algemeen beeld is van hoe de toekomst eruit zou moeten zien met robots en A.I. Maar eigenlijk was daar niets van in mijn toekomst.

Robin: Het zou me niet verbazen als de mensheid op houdt te bestaan, het gaat immers niet goed met het klimaat enzo

Lianne: Ik kreeg het gevoel van die film van vroeger, met nurse Ratched, One flew over the cuckoo's nest ofzo

Britt: Het is een soort van verbeelding maar ook waar nu over gepraat en geschreven wordt. Niet perse van films of beelden maar het is dan meer gebaseerd op feiten van hoe wij er nu bij zitten en hoe dat zou kunnen ontwikkelen.

Gevoelens en emoties speelden een rol bij het herinneren. Dit bleek uit de reacties van de deelnemers:

Ruud: Het was een schilderij wat vurig is maar aan mijn jongere ik, die nog niet weet welke hindernissen op het pad komen, vertelde; Je kan alles aan.

Gerda: het voelde nachtmerrie achtig, niet prettig

Britt: Het beeld staat voor een dimensie van de wereld. Donker mysterieus, de binnenwereld naar buiten, terwijl ik in die tijd alle donkere of oprechte gevoelens juist wegdrakte. Ja, dus je kan wel het gevoel van die tijd voelen.

Lianne : Terug willen gaan naar de oude warme tijd, die daar niet is, daarom hebben ze het oranje gekleurd in een soort schildertoets. Dat verwijst naar het verleden iets wat daar niet meer is.

Resultaten, analyses en conclusies

Remember the future maakt inzichtelijk hoe herinneringen werken.

Deze stelling kan ik niet onderkennen. Het interview, het gesprek over de beleving en het doorvragen legt soms een klein stukje oorsprong van gedachten bloot.

Remember the future zegt iets over de creativiteit van de deelnemer.

Ik heb tijdens de interventie slechts op twee vaardigheden getoetst, kijken en schrijven. Bij een deelnemer was heel duidelijk zichtbaar dat het creatieve denkproces pas bij het opschrijven op gang kwam. De ene deelnemer kon makkelijker verbeelden dan de ander echter vind ik dit onvoldoende om iets over de mate van creativiteit te kunnen zeggen. Wel dat het de creativiteit aanwakkert.

Herinneringen spelen een rol in het verbeelden van de toekomst

In de acht gesprekken die ik heb gevoerd en tijdens het observeren lijkt het of dit inderdaad gebeurd maar op verschillende lagen. Soms lijkt een herinnering zich te uiten in een gevoel. Wanneer een herinnering zich vertaald naar een gevoel heb ik naar aanleiding van dit onderzoek onvoldoende kunnen uitzoeken, dit lijkt rizomatisch. Ook is het niet altijd een herinnering uit de adolescentie zoals ik eerder dacht. Het kan ook een hele actuele herinnering zijn die meegenomen wordt naar de toekomst. Zoals in 4 gevallen de klimaat crisis. Specifiek heb ik gevraagd naar de rol van media; hierop kreeg ik binnen deze groep slechts 1 bevestigend antwoord.

Overige conclusies (uit interview en observaties)

De rol van het Kunstwerk

De rol van het kunstwerk is soms leidend en soms ondergeschikt in de reis naar het verleden hangt de een meer aan herinneringen dan aan wat hij of zij ziet de ander heeft ook een daadwerkelijke herinnering die de afbeelding oproept of waarmee herinneringen verbinding vinden met het kunstwerk. **(Heeft het schilderij geholpen om verbindingen te maken met herinneringen? Ja! Ruud**

Een deelnemer geeft aan dat bij een kunstwerk het makkelijker was om erin te stappen omdat ze er al wat mee had (een herinnering?) (Robin)
Ze geeft aan gewerkt te hebben met wat ze zag en legt vervolgens uit wat haar associatie is. Het belemmerde haar daarna wel om zich aan de opgegeven tijd te verbinden.

Gezamenlijke conclusies

De hypothese van ons onderzoek was zo ruim van opzet, deze kunnen wij niet anders dan onderschrijven. Zowel literatuur als het project Eenwoud en het kijken naar en reizen door kunst beïnvloeden de persoonlijke tijdsbeleving van onze doelgroepen en bieden op die manier ruimte voor verbeelding.

De uitkomsten en resultaten in onze individuele onderzoeksrouten leverden veel interessantere en gedetailleerdere informatie op en voldoende aanknopingspunten voor een vervolgonderzoek.

Het vertrekken vanuit een brede gezamenlijke hypothese gaf ruimte voor verschillende invalshoeken. Hierdoor kregen we verschillende invullingen van elkaar te zien en horen over hetzelfde onderzoeksonderwerp.

Evaluatie

Het was een plezier om met elkaar samen te werken. We hebben hard gewerkt en elkaar gesteund wanneer dat nodig was, stonden open voor elkaars feedback en lastige situaties waren bespreekbaar. De gezamenlijke hypothese bood als een brede paraplu ruimte voor vier onderzoekers om vanuit de eigen praktijk en verschillende kunstdisciplines de hypothese te onderzoeken. De a/r/tography-methode heeft ervoor gezorgd dat we veel hebben uitgetoetst en onderzocht. Hierdoor lag de focus op onze individuele onderzoeken en minder op de gezamenlijke hypothese.

Tijdens het onderzoeksproces hebben we elkaar kritisch bevraagd, maar confirmation bias is een valkuil waar we voor moeten blijven waken, ook in ons vervolgonderzoek. Ondanks de geplande feedbackrondes van medestudenten en docenten was de opbrengst hieruit voor ons gering. Meer specifieke, inhoudelijke feedback op ons onderzoek had in onze ogen een positief effect gehad op ons leerproces.

Bronnenlijst

10 bijzondere bomen in Overijssel. (z.d.). Geraadpleegd op 6 mei 2020, van <https://www.bomenstichting.nl/monumentale-bomen/bomen-van-de-ereklasse/> 10-bijzondere-bomen-in-overijssel.html

Barnes, S. (2018, 18 juni). *Interview: A Photographer's Quest to Document the Oldest Trees Around the World*. my modern met. <https://mymodernmet.com/beth-moon-interview-ancient-trees/>

Bergado, G. (2014, 15 December). *Science Shows Art Can Do Incredible Things for Your Mind and Body*. Geraadpleegd van <https://www.mic.com/articles/106504/science-shows-that-art-is-having-fantastic-effects-on-our-brains-and-bodies>

Boogers, A. (2018). *Lang leve de lezer* (1ste editie). Amsterdam, Nederland: Uitgeverij Podium B.V.

Capdevila, P. (2015, 24 september). *Aporetic experiences of time in anti-narrative art*. Geraadpleegd van https://www.researchgate.net/publication/283192751_Aporetic_experiences_of_time_in_anti-narrative_art

Copini, E. J. (2008). *Waarom slow motion soms wel en soms niet opvalt* (Scriptie 1235281). Groningen, Nederland: Universiteit van Groningen.

Groot de, J. V. D. W. E. M. (2019, 6 december). *Het is niet vreemd dat zo veel studenten een burn-out krijgen*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/opinie/het-is-niet-vreemd-dat-zo-veel-student-en-een-burn-out-krijgen~bdfb9d9d/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

de Rek, W. (2020, 5 mei). *'We' moeten 'ze' redden? Laat ouderen over hun eigen lot beschikken*. Geraadpleegd op 5 mei 2020, van <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/we-moeten-ze-redden-laat-ouderen-over-hun-eigen-lot-beschikken~bd767222/>

de Vries, S. (2017, 4 december). *De kunst van tijd - proloog*. Geraadpleegd op 29 april 2020, van <https://www.mistermotley.nl/art-everyday-life/de-kunst-van-tijd-proloog>

Draaisma, D., & Draaisma, D. (2016). *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* (14de editie). Groningen, Nederland: Historische Uitgeverij Groningen.

Entropie (6): *Entropie en de richting van de tijd*. (2012). Geraadpleegd van <https://www.quantumuniverse.nl/entropie-6-entropie-en-de-richting-van-de-tijd>

Fuchs, R. (2015, 14 oktober). *Geduld. De Groene Amsterdammer*. <https://www.groene.nl/artikel/geduld>

Galiaeva, K. (2020, 2 mei). *Academiestudent in quarantaine: een filosofische handleiding* (NL/EN). Geraadpleegd van <https://www.mistermotley.nl/art-everyday-life/academiestudent-quarantaine-een-filosofische-handleiding-nlen%C2%A0>

Herman, A. E. (2016). *De kunst van het observeren* (1ste editie). Amsterdam-Antwerpen, Nederland: Atlas Contact.

Hermsen, J. J. (2010). *Stil de tijd* (12de editie). Amsterdam-Antwerpen, Nederland-België: de Arbeiderspers.

Hermesen, J. J. (2014). *Kairos* (7de editie). Amsterdam, Nederland: de Arbeiderspers.

Hermesen, J. J. (2017, 28 december). *Tijd, aandacht en verstillingskunst*. Geraadpleegd op 10 oktober 2020, van <https://www.demoanne.nl/tijd-aandacht-en-verstilling-kunst/>

Kemenade, L., Maes, B., van Loon, R., & van den Dool, E. (2019). *Behoud groen erfgoed. Plan voor het behoud van bedreigde wilde bomen en struiken in Nederland*, 12–14. Geraadpleegd van <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2019/01/01/behoud-groen-erfgoed>

Klingen, S. (2017). *Twaalf boslessen voor inzicht in bosbeheer* (3de editie). Doorn, Nederland: Klingen Bomen.

Kolsteeg, J. (2015, 7 september). *Artistieke interventies*. Geraadpleegd op 20 mei 2020, van https://www.researchgate.net/publication/327509787_Artistieke_interventies

Leavy, P. (2018). *Handbook of Arts-Based Research*. Geraadpleegd van https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=fRYuDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Visual+Arts-Based+Research+leavy&ots=ObPPevKMor&sig=I2oC38CYcJI_3RF7qHnyDg5N4#v=onepage&q=Visual%20Arts-Based%20Research%20leavy&f=false

Leavy, P., PhD. (2015). *Method Meets Art*, Second Edition (2de editie). Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.

Levensverwachting | Regionaal & Internationaal | Bij geboorte | Volksgezondheidszorg.info. (z.d.).

Geraadpleegd op 6 mei 2020, van <https://www.volksgezondheidszorg.info/onderwerp/levensverwachting/regionaal-internationaal/bij-geboorte>
Lutten, J. (2012). *Presentie van het kunstwerk* (1ste editie). Apeldoorn, Nederland: Garant-Uitgevers n.v.

Nussbaum, M. C. (2011). *Niet voor de winst* (1ste editie). Amsterdam: Ambo / Anthos.

Overspannenheid en burn-out | Cijfers & Context | Huidige situatie | Volksgezondheidszorg.info. (2018). Geraadpleegd van <https://www.volksgezondheidszorg.info/onderwerp/overspannenheid-en-burn-out/cijfers-context/huidige-situatie>

Penguin Books UK. (2018, 12 april). *The Order of Time: Carlo Rovelli explains that time doesn't really exist*. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=vgsol4ZUkUA>

Remarque, C. (2020, 18 september). *Waarom jongeren minder lezen (en niet omdat ze er te lui voor zijn)*. de Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/waarom-jongeren-minder-lezen-en-niet-omdat-ze-er-te-lui-voor-zijn~b313e36a/>

Ricoeur, P. (1990). *Time and Narrative* (New edition). Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.

Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling* (1ste editie). Den Haag, Nederland: Boom Lemma.

Ross, A. (2020, 14 januari). *The Past and the Future of the Earth's Oldest Trees*. Geraadpleegd op 6 mei 2020, van <https://www.newyorker.com/magazine/2020/01/20/the-past-and-the-future-of-the-earths-oldest-trees>

Roth, J. & Todd, J. & Todd S. & Zanuck, R.D. (Producers), Burton, T (Director). (2010) *Alice in Wonderland*. [Film]. Burbank, California, USA: Walt Disney Pictures.

Rovelli, C. (2018). *Het mysterie van de tijd* (1st edition). Amsterdam, Netherlands: Prometheus.

Ruijgrok, C., & Hulshof, L. (Eds.). (2019). *Dit is een vertaling van zeven jaar online archief: Mister Motley*. Amsterdam, Netherlands: Mister Motley.

Safranski, R. (2018). *Tijd* (5th edition). Amsterdam, Netherlands: Atlas Contact.

Schouten, E. (2017). *Projectmatig werken in de praktijk*. Hilversum, Netherlands: Concept Uitgeverijgroep.

Sedee, M. (2018, 7 april). *Kwart van de studenten heeft burn-outklachten*. Geraadpleegd op 16 februari 2020, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/04/07/kwart-van-de-studenten-heeft-burn-outklachten-a1598568>

Sunim, H. (2017). *De dingen die je alleen ziet als je er de tijd voor neemt* (1st edition). Amsterdam, Netherlands: Meulenhoff Boekery bv.

Taverne, P. (2020, 4 juni). *A/r/tography: levend onderzoek*. (Cultuur+Educatie jaargang 17 2018 nr. 50). Geraadpleegd van <https://www.lkca.nl/>

Taylor, D. (2010, 31 januari). *Time - Lifetime episode 2*. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=fZT8E4TSxfc&list=PL03F2D49431E2A889&index=9>

Thinking Palette : *Artful Thinking*. (z.d.). Geraadpleegd op 3 juni 2020, van http://pzartfulthinking.org/?page_id=2

Tonnie van der Zouwen. (2010, 22 december). *Cornelis over vertraagde tijd deel 1*. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=MSphLTUfG3Q>

van Heusden, B. (z.d.) *'Kunst is een gegeven'*. Geraadpleegd van https://www.rug.nl/staff/b.p.van_heusden/barendvanheusden.pdf

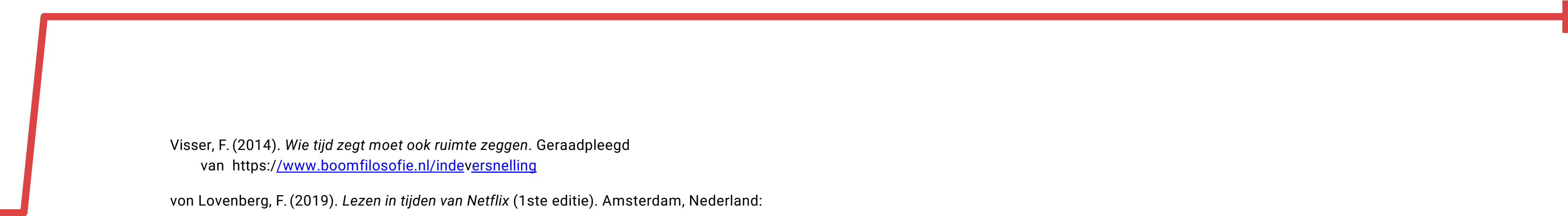
van Heusden, B., & Rass, A. (2020). *Cultuur²* (1st edition). Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press.

Vandendriessche, M. (2017). *De herontdekking van de tijd* (1st edition). Tiel, België: Lannoo.

Verhoeven, P. (2018, 22 juni). *Art-Based Learning*. Geraadpleegd op 4 juni 2020, van <https://kunstijkenmetjongeren.wordpress.com/art-based-learning/>

Verhoeven, P. (2019a, 1 april). *Artful Thinking*. Geraadpleegd op 4 juni 2020, van <https://kunstijkenmetjongeren.wordpress.com/artful-thinking/>

Verhoeven, P. (2019b, 1 april). *Artful Thinking*. Geraadpleegd op 4 juni 2020, van <https://kunstijkenmetjongeren.wordpress.com/artful-thinking/>

A thick red line starts from the left edge of the page, goes down, then right, then up, and ends with a vertical bar on the right edge.

Visser, F. (2014). *Wie tijd zegt moet ook ruimte zeggen*. Geraadpleegd van <https://www.boomfilosofie.nl/indeversnelling>

von Lovenberg, F. (2019). *Lezen in tijden van Netflix* (1ste editie). Amsterdam, Nederland:

Cossee. Wohlleben, P. (2018). *Het verborgen leven van bomen* (1ste editie). Amsterdam, Nederland:

Bruna Uitgevers B.V., A.W.

Wolf, M. (2019). *Reader, Come Home*. New York, USA: Harper Paperbacks.

Bijlage 1

Manifest voor artistiek onderzoek

Een ethisch kompas voor wetenschappelijke integriteit

De onderzoeksgroep PLLS streeft ernaar om op integere wijze artistiek onderzoek te verrichten. Dit manifest geeft hen de kaders hiervoor.

1. Zorgvuldigheid

Een belangenanalyse, waarin we nagaan voor wie het onderzoek van belang kan zijn bepaalt of en hoe het artistiek onderzoek kan plaatsvinden. Er wordt zorgvuldig omgegaan met de onderzochte doelgroepen. De onderzoeker leert de actoren kennen, is op de hoogte van onderlinge verhoudingen, van hun standpunten en wensen voor de toekomst. De kaders en methodes worden vooraf vastgelegd door de onderzoeker en zijn bekend bij en inzichtelijk voor betrokkenen.

Binnen het onderzoek zijn onderzoeker en onderzochten gelijkwaardig, gesprekken onderling vinden plaats zonder waardeoordeel, maar met wederzijds respect. Opbrengsten, resultaten en uitkomsten worden teruggekoppeld en geverifieerd bij alle betrokkenen. Er wordt zorgvuldig omgegaan met (gevoelige) data en gegevens. Wanneer wij niet geanonimiseerde gegevens delen is hier toestemming voor gevraagd.

2. Eerlijkheid

De communicatie binnen, tijdens en rondom het onderzoek, zowel met de participanten als met derden is te allen tijde open en eerlijk. De onderzoeker maakt het doel voor aanvang van het onderzoek bekend bij onderzochten. De onderzoeker probeert zo objectief mogelijk te werk te gaan, maar is zich bewust van zijn gekleurde bril en is eerlijk over de eventuele effecten die deze heeft op het onderzoek. Dat betekent dat de onderzoeker zich bewust is van de illusie van totale objectiviteit, maar ook dat hier op intelligente wijze op wordt gereflecteerd. Bij voorkeur door de onderzoekers onderling, en eventuele externe experts om intersubjectiviteit ten opzichte van het onderzoek te bevorderen en zoveel mogelijk te kunnen streven naar de waarheid. Alvorens we tot publicatie overgaan, leggen we de resultaten voor aan alle betrokkenen.

3. Transparantie

De onderzoeksmethode is volledig transparant gedurende het onderzoeksproces. Deze wordt in een handelingsscript vastgelegd. Afwijken van het script kan, dat hoort bij het doen van een artistieke interventie, wat inhoudt dat een deel berust op subjectieve waarnemingen, verbeeldingen en interpretaties. De wijzigingen worden beargumenteerd en onderbouwd en alle deelnemers worden hiervan

op de hoogte gebracht. Wederzijds vertrouwen tussen onderzoeker en betrokkenen is het uitgangspunt en van essentieel belang voor het onderzoek.

4. Onafhankelijkheid

De onderzoeker is en blijft eigenaar van het onderzoeksproces en houdt de opgestelde doelen en methodiek in het oog. Het streven is zo objectief mogelijk te zijn en wars van ideologieën, emoties, meningen en belangen die betrokkenen en niet-betrokkenen zouden kunnen hebben bij het onderzoek.

5. Verantwoordelijkheid

Als eigenaar is de onderzoeker verantwoordelijk voor het onderzoeksproces en de bescherming van de onderzochten. De onderzoeker is ter zake kundig, professioneel en betrokken en heeft gedurende het onderzoek een interveniërende rol. De onderzoeker bewaakt het onderzoeksproces van begin tot eind.

Bijlage 2 | A/r/tography

A/r/tography

A/r/tography is de overkoepelende onderzoeksmethode voor de onderzoeksgroep PLLS. Het is een methode die geen methode wil zijn. Een manier van onderzoeken waarbij je voortdurend in beweging bent. De deelvragen die wij nu hebben opgeschreven staan niet vast, maar zijn in ontwikkeling gedurende de oriënterende onderzoeksfase van Unit 3 en 4.

Bij A/r/tography onderzoek je vanuit 3 rollen; Artist, Researcher en Teacher. Deze rollen zijn fluïde en lopen door elkaar en in elkaar over. Ze voeden, bevragen en versterken elkaar (Taverne, 2018). We laten ons leiden door zes methodologische concepten, ook wel renderings genoemd of weergaves omdat ze nieuwe inzichten of betekenissen kunnen weergeven.

1. Aangrenzing

De wederzijdse beïnvloeding van de 3 rollen. Door poiesis (kunst maken), praxis (onderzoek doen) en door theoria (weten, kennis vergaren) én de wisselwerking tussen woord en beeld.

2. Levend onderzoek

Rizomatisch onderzoek, mutaties van onderzoeksvraag.

3. Metonymia en metafoor

Het dubbelzinnige van verwoorden en verbeelden en de kennis die hieruit voortkomt.

4. Openingen

De spanning tussen het maken en het sensitieve en het tekstuele denken.

5. Buitensporig

Buiten de lijntjes...denken en doen.

6. Resoneren

Meetrillen, in beweging zijn, met de stroom meegaan.

Bijlage 3 | Art Based Learning

Art-Based Learning

Om tot een gezamenlijk onderzoeksonderwerp te komen hebben wij als leergemeenschap een online Art-Based Learning sessie doorlopen, afgekort ABL. Deze methode is een dialogische manier van leren, niet over kunst maar van kunst. Een reflectieve methode waarbij het vrije associatieve denken centraal staat en men leert van het kunstwerk. Bij deze subjectgeoriënteerde methode gaat de toeschouwer in dialoog met het kunstwerk. Je raakt als het ware in gesprek met het kunstwerk op zoek naar nieuwe verbanden en inzichten. Langzaam maar zeker verschuift de aandacht van het kunstwerk naar de toeschouwer (Lutters, 2012). Art-Based Learning is ontwikkeld door dr. Jeroen Lutters en hij heeft zijn oorspronkelijke en experimentele methode verder ontwikkeld tot een overdraagbare didactiek die voorbij de cognitieve kant van het leren gaat. ABL is een vorm van Slow Looking waarbij de beschouwer alle tijd en ruimte krijgt om tot nieuwe inzichten te komen. Het kunstwerk dient hierbij als kennisbron, gesprekspartner en als mogelijke wereld (Lutters, 2012).

Voor de sessie Art-Based Learning had ieder twee kunstwerken ingebracht waaruit de anderen bij aanvang konden kiezen. Een sessie bestaat uit de volgende vier stappen:

1. Het stellen van een persoonlijke relevante vraag.
De persoonlijke vraag is een leidraad, een middel om naar kunst te kijken, maar niet een doel op zich om per se opgelost te worden. Kies een kunstwerk als 'sprekend object' uit, dit gebeurt deels doordacht, deels intuïtief.
2. Het luisteren naar een 'sprekend object'.
Het kunstwerk is de protagonist en je bestudeert het kunstwerk grondig en je verzamelt allerlei informatie hierover.
3. Het betreden van een mogelijke wereld.
Treed het kunstwerk binnen en ga ermee in gesprek. Schrijf je gedachten op en maak kleine schetsen. Ga op zoek naar nieuwe associaties, beelden en mogelijke werelden. Tot slot reflecteer op de persoonlijke vraag middels de innerlijke dialoog.

4. Het vertellen van een eigen verhaal.

Wat heb je ontdekt? Wat was je ervaring? Welke herinneringen, fantasieën, associaties en droombeelden zijn op komen borrelen? Bespreek dit met de anderen. De persoonlijke vraag mag je hierin benoemen maar dat hoeft niet (Lutters, 2012).

Al met al is Art-Based Learning een narratieve benadering die uitmondt "(..)in een nieuw verhaal, nieuwe kennis en een voorlopig antwoord op de aanvankelijke vraag" (Lutters, 2012, p. 16). Door de online Art-Based Learning sessie zijn wij als onderzoeksgroep tot een aantal overlappende thema's en onderwerpen gekomen. We kwamen uiteindelijk tot het begrip 'TIJD', de tijd nemen, vertragen, met aandacht iets doen. De pauzeknop indrukken.

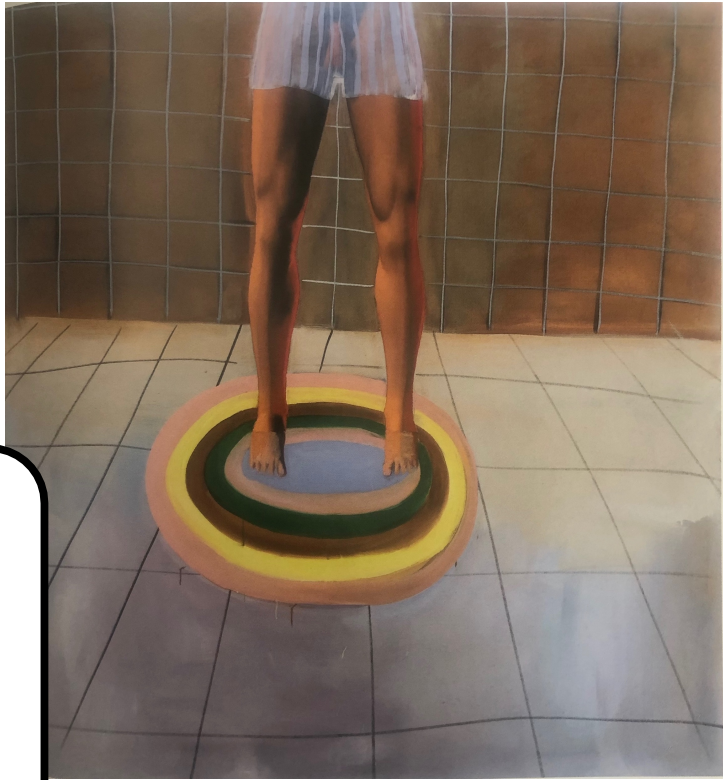
Bijlage 4 | Remember the future

In de volgende slides zie je de gekozen kunstwerken en de individuele ervaringen op leeftijd oplopend. Deze resultaten horen bij de artistieke interventie zoals in hoofdstuk 7 omschreven.

Britt
Robin
Thomas
Lianne
Jeroen
Marcelle
Gerda
Ruud

Lijst van Kunstwerken waar de deelnemers uit konden kiezen.

- 1 Halbnackt, 2004, Albert Oehler
- 2 Nurse in Love, 2003, Richard Prince
- 3 Trevelfast, 2004, Daniel Richter
- 4 PCF, 2004, Andreas Gursky
- 5 Untitled, 2003, Maurizio Cattelan
- 6 The Jungle, 2003 Francis Alys
- 7 Body Space Nave Mind, 2004, Ernesto Neto
- 8 Fade to Black (Argentina vs Netherlands 1978, Medina 2003 Philippe Parreno
- 9 From project ; of dreams, 2020 , sackitey tesa mate kodjo
- 10 Panda, 2003, Takashi Murakami
- 11 The Weather project, 2003, Olafur Eliasson
- 12 Hekhu 2, 2018, Laura Lappi



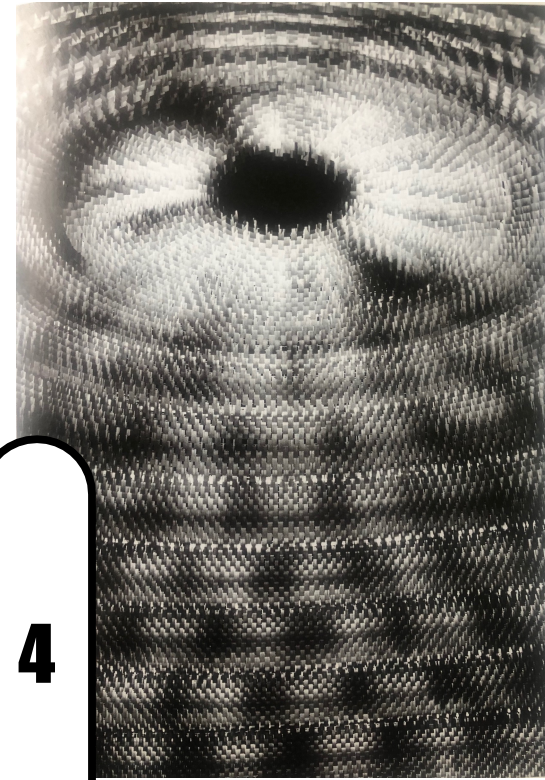
1



2



3



4



5



6



7



8



9



10



11



12

Bijlage 5 | Herinner de Toekomst Essay podcast

Herinneringen in het digitale tijdperk

Bronnen

Maureen Beldhuis, telefonisch interview 3-2-2021

Bertus Jeronimus telefonisch interview 3-11-2020

Nishant Shah, Master Meeting Artez Zwolle 06-02-2020

Waals, K. (2020). *Picture perfect* (1ste editie). Atlas Contact.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism* (Main editie). Adfo Books.

The Social Dilemma, Netflix

Internetbronnen:

<https://refikanadol.com/works/melting-memories/>

<https://www.stichtingdetijdmachine.nl>. (2020).

Duintjer Tebbens, M., & Bouwman, S. (2020). *Zo kom je zonder angst en stress de tweede golf door*. <https://nos.nl>. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2352758-zo-kom-je-zonder-angst-en-stress-de-tweede-golf-door.html>

Klik hier voor de podcast



Bijlage 6 | Sleutelmomenten

<https://youtu.be/wGeU-1v1J9s>

Mijn ouders wonen al ruim 10 jaar in het buitenland. Dat mijn onderzoek over tijd en herinneringen autobiografisch is, blijkt uit dat ik me door dit onderzoek een herinnering opnieuw herinner.

Ik had als kind een oranje platenkoffertje met twee mini Lp's van Disney. Alice in wonderland en Sneeuwwitje.

Plots herinnerde ik mij van de LP; Alice in wonderland het nummer 'te laat'.

Ik heb gelijk aan mijn ouders gevraagd of ze het plaatje nog hadden en langzaam kwam de tekst terug. Via de familie app werd iedereen even terug in de tijd getrokken en iedereen kon het liedje nog meezingen.

Ondanks dat ik op dat moment even de pauze knop van mijn studie had ingedrukt werd mijn intrinsieke motivatie weer opnieuw aangezwengeld.

Vlak voor de 1^e deadline van Unit 4 kwam ik het volgende stuk tegen uit de volkskrant:

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2352758-zo-kom-je-zonder-angst-en-stress-de-tweede-golf-door.html>

De gedachtenreis naar de toekomst maakte dat ik meer wilde weten. Door een email aan de universiteit te sturen, kwam ik met Bertus Jeronimus in contact en heb ik een heel leuk gesprek met hem gehad. Uit dit gesprek kwamen nieuw inzichten voort. Ook leerde ik van deze man dat de verbeelding in de toekomst niet perse het grootst is. Het verleden kan namelijk ook nieuwe verbeelding tot stand brengen.

In de aanloop naar mijn herstart van Unit 4 voelde ik een enorme drempel tot het schrijven. Na alle artistieke interventies was ik eigenlijk zelf ook geïnspireerd door een van de tijdreizigers. Ik wilde het onderzoek niet af sluiten, het voelde niet goed. Voor de studie moest ik rechtdoor maar gevoelsmatig wilde ik een afslag nemen. Namelijk het maken van een video of foto collage met een van de verhalen van de deelnemers.

Toen hoorde ik de podcast van Fiona Tan. En deze deed mij beseffen dat ik geen eindjes dicht hoeft te knopen maar best een ander lijntje mag volgen.

<https://www.nporadio1.nl/podcasts/yous-yay-new-emotions/458896-46-yous-yay-fiona-tan>

Uiteindelijk heb ik dit niet gedaan en heb ik wel gekozen om eerst Unit 4 zo open mogelijk af te ronden. Maar het materiaal wat ik uit de gesprekken heb verzameld biedt mij een nieuwe maak bron voor in de toekomst.